

завершується становленням її активної громадянської позиції в суспільстві, спеціаліста найвищої кваліфікації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Киричук О. Розвиток і самореалізація особистості в умовах освітнього закладу // Рідна школа. – 2000. – № 5. – С. 28 – 30.
2. Концепція національного виховання дітей та молоді України. – К., 1997.
3. Макаренко А. С. Воспитание гражданина / Сост. Р.М. Бескина, М.Д. Виноградова. – М.: Просвещение, 1988. – 308 с.
4. Макаренко А.С. Сочинения: В 7 т. – М.: Изд-во Академии педагогических наук РСФСР, 1958. – Т. 4.
5. Місевра І. Проблеми ментальності та національної самосвідомості: спроби дослідження витоків. – Одеса, 1998. – С. 34 – 50.
6. Педагогіка вищої школи. – Одеса: ПДПУ ім. К.Д. Ушинського, 2002. – 342 с.

УДК 37.018.1 (09)+371.4

М.Ю. Рисіна, В.І. Сенчуріна

*Сумський державний
педагогічний університет*

ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ІЗ НЕПОВНОЇ СІМ'Ї У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ А.С. МАКАРЕНКА

У статті розглядаються теоретичні основи виховання дітей із неповних сімей у педагогічній спадщині А.С. Макаренка, оскільки неповна сім'я – актуальне соціальне явище сучасності та й спостерігається постійне збільшення кількості дітей, які проживають в умовах неповної сім'ї.

The article considers theoretical basis for one-parent familie children education in context of pedagogical heritage from A.S. Makarenko, as one-parent family is a vital social challenge of nowadays. The number of children, who rais in one-parent families, is constantly growing.

Постановка проблеми. Неповна сім'я як один із типів нуклеарної сім'ї – актуальне соціальне явище сучасності. Постійно збільшується кількість неповнолітніх дітей, які проживають в умовах неповної сім'ї, підвищується ймовірність їх антиправової поведінки. Це обумовлює об'єктивну потребу вивчення специфіки впливу цього типу сім'ї на становлення і розвиток особистості дитини. Світовий досвід виховання дітей показує, що кількість представників цієї специфічної категорії сімей збільшується саме в періоди, найбільш сприятливі для утворення неповних сімей (після світових, громадянських воєн, зростання кризових явищ у суспільстві й у сімейних стосунках тощо).

Проблеми виховання дітей з неповної сім'ї є предметом постійної уваги багатьох дослідників. Питання типологізації сімей, морального виховання дітей з неповної сім'ї досліджували І. Костів, С. Русова; вплив конфліктів у сім'ї на подальше життя дитини вивчали Ю. Якубова, Г. Святієнко, М. Московка; фактори, які заважають вихованню дітей в сім'ї відслідковували О. Гнатенко, С. Кушнарєва й інші.

Метою даної статті є аналіз досвіду А.С. Макаренка з питань сімейного виховання дітей в умовах неповної сім'ї та його теоретичних узагальнень з цієї проблеми.

Виклад основного матеріалу. Вивчення педагогічної спадщини А.С. Макаренка дозволяє виокремити провідні аспекти сімейних взаємовідносин, розв'язання яких було важливою проблемою не тільки для життєдіяльності тогочасної сім'ї, але й для теоретичних пошуків науковців:

- удосконалення структури сімейних взаємовідносин, розв'язання проблем життєдіяльності неповноцінної сім'ї;
- вплив взаємовідносин батька й матері на розвиток особистості дитини;
- умови забезпечення педагогічно доцільних впливів на дитину в різних типах неповних сімей, збагачення форм і методів сімейного виховання.

Педагогічна спадщина А. Макаренка викристалізовує всебічність підходів до вдосконалення умов виховання дітей із неповних сімей, в основу яких було покладено цілісне вивчення особи, виявлення соціального оточення дитини і синтетичне вивчення вихованців заради «вдосконалення особистості в цілому»; організація відповідних змін в умовах розвитку дитини; поєднання тактики вимогливості й поваги до особи; включення дітей у різні види діяльності з метою їх соціалізації, що й складає певну систему поглядів щодо виховання вихідців із неповних сімей.

На основі розрізнених положень, висловлювань з його відомих і маловідомих творів, виступів перед науковою та педагогічною громадськістю, перед батьками, листувань з дружиною та членами неповних сімей, досвіду участі у вихованні близьких йому дітей (сина

дружини Г. Салько та племінниці – дочки брата Віталія) складається відповідна система поглядів на життєдіяльність неповної сім'ї, педагогічно доцільну участь батьків, що спільно чи й окремо проживають у вихованні дитини, допомогу неповній сім'ї суспільства та відповідних педагогічних установ.

Окремі науковці піддавали сумніву компетентність А. Макаренка щодо питань сімейного виховання, адже своєї сім'ї в нього довго не було, з колоністами він працював довгі роки, не зустрічаючись з батьками вихованців тощо. Відповідь на це запитання дав сам А.Макаренко у виступі під час зустрічі з учителями у Фрунзенському районному Будинку вчителя 8 лютого 1939 року, у якому зазначав:

а) у таких питаннях, як зв'язок сім'ї зі школою, він знаходився в більш сприятливих умовах, ніж навіть учителі, оскільки перші 16 років своєї педагогічної діяльності працював учителем, а потім завідуючим заводською школою, яка об'єднувала дітей робітників одного заводу, одного селища; таким чином він був членом однієї великої робітничої сім'ї, чого не мали інші педагоги, об'єднуючи дітей за ознакою їх територіального розміщення, причому їхні батьки не були об'єднані в один робітничий колектив;

б) з червня 1935 року він працював помічником начальника відділу трудових колоній НКВС України, що давало йому змогу на практиці глибше пізнати, як працює сім'я, і причини, з яких сім'я постачала безпритульних і малолітніх правопорушників;

в) безпосередній зв'язок його з батьками і через листування із друзями, знайомими та взагалі незнайомими людьми, які просили в нього педагогічної поради у складних сімейних ситуаціях;

г) наближення до проблем сім'ї в останні роки життя, численні зустрічі з педагогічною і батьківською громадами.

Додамо до цього також і багатий досвід роботи з вихованцями колоній, які він очолював, вихідці з яких, особливо в останні роки, були переважно «з невдалих, деморалізованих сімей» [3, 23], біографії та складні перипетії їхнього життя добре знав проникливий психолог. Чого варті в цьому аспекті тільки 264 автобіографії колоністів-горьківців, уміщених в альбом «Наши жизни – Горькому – горьковцы»: Коли я

друкував соту біографію, я зрозумів, що читаю найприголомливішу книгу, яку мені приходилось коли-небудь читати. Це – концентроване дитяче горе, розказане такими простими, такими безжалісними словами... Для мене в цій трагедії, мабуть, більше змісту, ніж для когось іншого. Я протягом восьми років повинен був бачити не тільки потворне горе викинутих у канаву дітей, але й жахливі духовні надломи у цих дітей. Обмежитись співчуттям і жалістю до них я не мав права» [1, 91].

А. Макаренко був справжнім знавцем і дослідником психології особистості, він глибоко розумів душу, серце людини, її болі, переживання, почуття, прагнення і сподівання, досконало знав психологію взаємин чоловіка і дружини, батьків і дітей, молодшого і старшого поколінь. Виняткова педагогічна спостережливість, душевна проникливість, доброзичливість, невтомна наполеглива дослідницька робота сприяли всебічному пізнанню й розкриттю найінтимніших відтінків стосунків людей, виявленню їх почуттів, намірів, сподівань і мрій.

В одній із своїх праць А. Макаренко зробив категоричний висновок: «Питання про структуру сім'ї, про склад її, про характер має кардинальне значення» [4, 146]. Спробуємо розібратися, чому саме такий висновок зробив учений-педагог, який підкреслив, що встиг «порушити тільки вузлові питання, пов'язані із структурою сім'ї як колективу» [1, 61].

Він спеціально вивчав літературу з цієї проблематики і дійшов до висновку, що «немає жодного твору, де була б зображена психологія батька чи матері, які відмовились від батьківських обов'язків щодо малих дітей, залишили на поталу долі в час біди і сум'яття» [3, 77].

Вважаючи надзвичайно важливим питання про структуру сім'ї, педагог стверджував, що до нього необхідно ставитись свідомо [1, 62], і з цією метою спеціально розпочав роботу над чотирьохтомником «Книги для батьків», щоб розглянути питання про структуру сім'ї та її морально-психологічний клімат.

Педагогічна спадщина А.С. Макаренка аргументовано свідчить про переваги повної кількадітної сім'ї, про необхідність забезпечення багатства різноманітних відносин у численній родині для нормального розвитку і виховання дитини, причому надзвичайно важливого значення надавалося впливу батьківської любові на емоційне становлення (стабільне

самопочуття) особистості, попередження порушень структури сім'ї, збереження цілісності та єдності сімейної групи на шляху до консолідації та створення колективістських відносин.

Серед багатьох проблем, пов'язаних зі структурою сім'ї (багатодітні, одnodітні сім'ї тощо), А. Макаренко розглядав також різні типи сімей з порушеною структурою: розлучену, позашлюбну, осиротілу, утворену внаслідок тюремного ув'язнення одного з батьків. Саме ці, виділені ним типи сімей, ми відносимо до неповних.

Обґрунтовуючи необхідність декількох дітей у сім'ї, А. Макаренко помилково, на нашу думку, відносив до неповних сімей і одnodітну сім'ю з двома батьками.

Характерним для спадщини А. Макаренка є різнобічність підходів щодо збереження повної сім'ї: водночас з вимогою відповідального ставлення до проявів подружнього кохання, критикою легковажного ставлення окремих членів сім'ї до розриву сімейних уз, особливо у випадках, коли страждають діти, А. Макаренко рішуче відкидав принцип непохитного збереження сімейних стосунків у конкретній ситуації, допускаючи розрив відносин унаслідок втраченого кохання навіть щодо сімей, у яких є діти, і засуджував сімейні стосунки, що насильно зберігали, наносячи іноді шкоду й дітям. Небезпідставно порушення структури сім'ї він пов'язує з кінцевим результатом виховного процесу і говорив про те, що «цілісність і єдність сімейного колективу – необхідна умова хорошого виховання... І хто хоче дійсно правильно виховати своїх дітей, той повинен берегти цю єдність».

А. Макаренко був глибоко переконаний, що «для успішного виховання дитини сім'я повинна бути насамперед ... колективом» [2, 290]. Розглядаючи ознаки сімейного колективу, навіть коли цей колектив дає тріщину, він вказував і на незгоди між батьками, коли один з них покидав сім'ю, а також на виховання дитини лише матір'ю. Стверджуючи, що тільки в колективному досвіді можуть вирости морально цінні потреби особистості, Антон Семенович розумів колективізм сім'ї у сплетінні «багатьох образів близьких і менш близьких людей, у відчутті людської допомоги і людської потреби, в почуттях залежності, прихильності, взаємовідповідальності та багатьох інших» [3, 30].

А. Макаренко діалектично підходив до віднесення такого типу сім'ї до сім'ї-колективу. З одного боку, він вважав, що там, де батько чи мати покидають сім'ю, сім'я як колектив руйнується і виховання дитини утруднюється. А з іншого, він вважав, що, не дивлячись на великі збитки, сімейна драма об'єктивно нічим не відрізняється від сімейного сирітства, від утворення сім'ї, неповної внаслідок смерті одного з батьків. Він допускав існування сімейного колективу і без батька, якщо сім'я буде намагатися мобілізувати сили для свого зміцнення.

Педагог не наполягав на непохитному збереженні сімейних відносин, розуміючи, що не можна повернутися до старої норми, коли батьки повинні були проживати завжди разом, незалежно від їх стосунків. Аналізуючи причини міцності сімейних уз у старому суспільстві, він дійшов висновку, що ця «міцність сім'ї вела до принципу єдиноначальності, до влади одного над іншим». А. Макаренко вказував, що така дисципліна в сім'ї була необхідна старому суспільству, як «гарантія того, що кожна дитина забезпечена надовго батьком і матір'ю».

З презирством А. Макаренко ставився до тих батьків, які не відповідали ні за що, не допомагали сім'ї, спостерігаючи за нею тільки здалеку. Він вказував, що судив би таких батьків, оскільки вони страшної шкоди завдавали дітям.

Однак, А. Макаренко вірив, що є батьки, які, покинувши сім'ю, вміють зберегти дійсно благородні стосунки з дітьми, навіть беруть участь у їх вихованні, хоча сам особисто таких випадків у своєму житті не спостерігав. Життя підтвердило цю глибоко оптимістичну позицію великого педагога. У сучасній практиці життєдіяльності сімей з порушеною структурою таких випадків досить багато. Тому й радив А. Макаренко, що було б несправедливо, якщо матері б у таких взаємовідносинах забороняти батькові брати участь у вихованні дитини.

Значне місце у спадщині А. Макаренка надано ролі повної сім'ї для нормального розвитку дитини, значенню батьківської любові в емоційному становленні особистості. Так, аналізуючи відсутність батьківського піклування у дитячому віці, він вказує, що «колонія, складена із покинутих одиноких дітей, які пережили набагато більше того, що під силу дитині, – це без всякого сумніву не повністю здорове суспільство ... І цілком

здоровим, навіть при героїзмі педагогів, воно вже і не може бути». Кращим шляхом єдності сімейного і суспільного виховання може бути, на його думку, «тільки дитячий будинок, наповнений здоровим дитинством» дітей, «котрі знають, що десь на фабриці працюють батько й мати, які підтримують з ними зв'язок і не позбавлені ласки матері і піклування батька».

А. Макаренко зазначав, що безпритульні батьківські діти набагато «важчі» безпритульних дітей без батьків.

У забезпеченні структурної повноти сім'ї особливе місце у педагогічній спадщині А. Макаренка займає проблема виховання в одnodітній та багатодітній сім'ї. Аргументованими висновками педагога щодо виховання дітей із одnodітних сімей виступають: єдина дитина – центр надмірної сімейної уваги, гіперопіки батьків; шкідливе центробіжне угодництво, хибна концентрація батьківської любові до однієї дитини; нервозність проявів батьківських почуттів через небезпеку втрати дитини, зосередження занепокоєння, страху, паніки; відсутність досвіду турботи про братів і сестер, допомоги, любові, поваги, досвіду гри, копіювання, розподілу, спільної радості й напруження, досвіду сусідства; необхідність прояву в такій сім'ї наднормальної батьківської чуйності й організації спеціального товариського оточення дитини.

Так, педагог категорично стверджував, що виховання єдиного сина чи єдиної доньки набагато важча справа, ніж виховання кількох дітей. На його думку навіть тоді, коли сім'я зазнає деяких матеріальних труднощів, не слід обмежуватися однією дитиною. Адже єдина дитина часто стає центром сім'ї. Піклування батька, матері у таких випадках, як правило, перевищує корисну норму. Батьківська любов у такому разі має певну нервозність. Захворювання єдиної дитини або її смерть переносяться сім'єю дуже важко, а страх такого нещастя завжди стоїть перед батьками і позбавляє їх потрібного спокою. Дуже часто єдина дитина звекає до свого виняткового становища і стає справжнім деспотом у сім'ї. Для батьків дуже важко буває загальмувати свою любов до неї та свої турботи, і мимоволі вони виховують егоїста: «Тільки в сім'ї, де є декілька дітей, батьківське піклування може мати нормальний характер» [1, 61].

Висновки. Отже, на думку А. Макаренка, розв'язання проблем удосконалення сімейної структури, тобто попередження порушення структури сім'ї, збереження цілісності та єдності сімейної групи як колективу, обґрунтування переваги повної кількадітної сім'ї, багатства різноманітних відносин у численній родині сприятиме ефективному включенню дитини у систему сімейних взаємовідносин, організації її повнокровного життя в умовах сім'ї та поза нею.

У сім'ї дитина отримує перші поняття про обов'язки кожного її члена. Виховання майбутнього сім'янина залежить від багатьох факторів, головну роль серед яких відіграє спосіб життя і поведінка батьків. Саме в отчому домі син (дочка) спостерігає взаємовідносини між батьком і матір'ю. Взаємини, побудовані на довірі, увазі, відповідальності один за одного, взаємоповазі, умінні уникнути конфлікту справляють сильний вплив на дитину. Не бесіди і розмови, а саме життя в сім'ї, атмосфера, що панує в ній, впливає на виховання у дітей якості сім'янина, на загальний розвиток особистості дитини. Велике значення має спільна праця матері, батька, дітей. Тут батьки повинні навчати дітей творчо працювати. На думку А. Макаренка, «творча праця можлива тільки тоді, коли людина ставиться до роботи з любов'ю, коли вона свідомо вбачає в ній радість, розуміє користь і необхідність праці» [1, 95].

Педагогічна творчість А. Макаренка з питань виховання дітей із неповної сім'ї та сімейних взаємовідносин була принципово новим явищем у педагогічній теорії та практиці. Серед вагомих праць послідовників видатного педагога з цих питань можна назвати імена В. Сухомлинського та М. Стельмаховича.

Окреслені видатним педагогом шляхи вдосконалення сімейних відносин, глибина розкриття проблемних питань взаємовідносин у різних типах неповних сімей значно випередили епоху, в якій творив педагог-науковець. Він зумів побачити майбутнє сім'ї, значущість побудови нормальних взаємовідносин для кожного її члена, реальним чином торкнувся проблем, які є актуальними й нині. Він здійснив цілісний підхід щодо питання функціонування такого складного типу сім'ї, як неповна. Його педагогічні ідеї чекають втілення в сучасну практику сімейного виховання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Макаренко А.С. Лекции о воспитании детей. Педагогические сочинения: В 8 т. – М.: Педагогика, 1984. – Т. 4. – С. 59 – 116.
2. Макаренко А.С. Воспитание в семье и школе. Педагогические сочинения: В 8 т. – М.: Педагогика, 1984. – Т. 4. – С. 287 – 314.
3. Макаренко А.С. Книга для родителей. Педагогические сочинения: В 8 т. – М.: Педагогика, 1985. – Т. 5. – 261 с.
4. Макаренко А.С. О Книга для родителей. Педагогические сочинения: В 8 т. – М.: Педагогика, 1986. – Т. 7. – С. 145 – 157.

УДК 316.614 (09)+371.4

А.А. Сбруєва
Сумський державний
педагогічний університет

**ЧИННИКИ ЕФЕКТИВНОЇ
СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ У ВИХОВНИХ ЗАКЛАДАХ
А.С. МАКАРЕНКА**

У статті зроблена спроба системного аналізу чинників ефективної соціалізації вихованців у закладах А.С. Макаренка. Проаналізовані вхідні параметри діяльності виховної системи видатного педагога, її процесуальні характеристики, результати та контекстуальні чинники, що найбільше впливали на досягнення ефективної соціалізації.

In the article the system analysis of the factors of socialization of pupils in educational establishments A.S. Makarenko is carried out. The incoming parameters of educational system of the outstanding teacher, its judicial characteristics, results and the contextual factors that had the greatest influence on achievement of effective socialization are analyzed.

Виховна система А.С. Макаренка вже більш ніж півстоліття є предметом ретельного аналізу як представників радянської та пострадянської школи педагогічної думки, так і західних науковців. Найбільш вагомими результатами таких досліджень стали праці українських і російських теоретиків Є. Балабановича, Л. Віничук, М. Виноградової, Л. Гордіна, Р. Гурової, Н. Дічек, В. Карманова, І. Козлова, В. Коротова, М. Красовицького, В. Кумаріна, П. Лисенка, Ф. Науменка, М. Ніжинського, Н. Ничкало, М. Павлової, А. Фролова, М. Ярмаченка та зарубіжних – Е. Гартмана, В. Зюнкеля, Л. Фрезе, Г. Хіллліга, І. Шварцовой та ін. За всієї суперечливості ідеологічних оцінок суспільно-політичного ладу держави, в якій жив і працював А.С. Макаренко, а також ідейних засад його спадщини, жоден дослідник не може заперечити того факту, що вихованці Макаренка успішно інтегрувалися в тогочасне суспільство. Для абсолютної більшості з них був